

ХУДОЖНИК-ПЕДАГОГ, АКАДЕМІК ПОРТРЕТНОГО ЖИВОПИСУ ПЕТРО КРЕСТОНОСЦЕВ (ВОЛГІН)

Ірина Боса

У статті вперше в українському мистецтвознавстві розглянуто життєвий і творчий шлях художника-педагога, академіка портретного живопису, фундатора мистецької освіти в Єлисаветграді Петра Олександровича Крестоносцева (Волгіна).

Ключові слова: художня артіль у Петербурзі, художник-педагог П. Крестоносцев, Вечірні рисувальні класи.

The article deals with life and creative path of Petro Krestonostsev (Volgin), artist and educator, academician of portrait painting, founder of artistic education in Elizavetgrad.

Keywords: artistic artel in St. Petersburg, artist-teacher P. Krestonostsev, evening drawing classes.

Мистецтвознавчою наукою немало зроблено у вивченні художнього життя України кінця XIX – початку XX століття. Але увага дослідників зосереджувалася переважно на великих культурних центрах – Харкові, Києві, Одесі. Що ж до культурно-мистецького життя невеликих провінційних міст, то дана проблематика практично не розкрита. Це значною мірою стосується і Єлисаветграда (Кіровограда) кінця XIX – початку XX століття. Саме в цей час тут працювали мистці, які зробили помітний внесок у художнє життя краю. Одним із таких художників-педагогів є академік портретного живопису Петро Олександрович Крестоносцев (Волгін) (1837–1907).

У літературі знаходимо лише побіжні згадки про нього у працях російських науковців А. Леонова¹, П. Замошкіна², А. Лазуко³, Ф. Рогінської⁴, а також українських дослідників В. Рубан⁵ та С. Шило⁶. Відомості про П. Крестоносцева зустрічаємо також у спогадах і листуванні його сучасників (В. Максимова⁷ та І. Крамського⁸).

Графічний портрет П. Крестоносцева роботи І. Крамського зберігається у фондах Єкатеринбурзького художнього музею. Відома також живописна копія з його автопортрета, яка зберігається в художній галереї Углича (іл.1).

На жаль, художня спадщина мистця на сьогодні втрачена, а його педагогічна діяльність потребує окремого ґрунтовного дослідження. Адже саме П. Крестоносцев організував художню артіль у Петербурзі (1864–1865), створену за зразком артілі І. Крамського. Брав участь в організації академічного Товариства виставок худож-

ніх творів (1874–1884). При Єлисаветградському земському реальному училищі організував Вечірні рисувальні класи (вечірню рисувальну школу – як називав її сам), про яку розпорядник пересувних виставок художник П. Івачов захоплено писав у листі до мовознавця О. Потєбні в Харків 12 грудня 1882 року: «...у них є при Земському реальному училищі прекрасна малювальна школа, якої не снилося Харкову. Учнів 60 осіб... Вчителем академік Крестоносцев»⁹.

Красномовним є той факт, що лише за перші три роки існування рисувальних класів вісім його учнів вступили до Петербурзької академії мистецтв, чотири – до школи Штігліца і двоє – до Московського училища живопису, скульптури та зодчества¹⁰.

У ювілейному довіднику учнів Академії мистецтв є коротка інформація про П. Крестоносцева: «Крестоносцев (він же Волгін), Петро Олександрович. Народився 29 вересня 1837 р., Вільний слухач Академії мистецтв з 1859 р. У 1859 р. – 2-га срібна медаль; у 1860 р. – звання некласного художника; у 1863 р. – звання класного художника 3-го ступеня; у 1864 р. – звання класного художника 2-го ступеня; у 1866 р. – звання класного художника 1-го ступеня за портрет Щербатової і картину “Збирач пожертвувань на храм”»¹¹. Цю довідку ми можемо уточнити, оскільки в Кіровоградському архіві виявлено документ, який засвідчує, що П. Крестоносцев за багаторічну працю та заслуги перед земським реальним училищем похований коштом училища 1907 року¹².

Час навчання П. Крестоносцева в Академії мистецтв збігається з періодом,

коли в російському суспільстві відбувалися кардинальні зміни, які значною мірою вплинули на мистецтво. Яскравою подією 60-х років XIX ст. був «бунт 14-ти» молодих художників в Академії, які відмовилися виконувати конкурсні роботи на далекі від життя і «не вистраждані» міфологічні теми. На чолі «бунтарів» був І. Крамський, майбутній лідер Товариства пересувних виставок¹³. Про вільнодумство академістів, серед яких був і П. Крестonosцев, згадує В. Максимов: *«Між художниками були тоді дві партії: одні були прихильниками конкурсу за старими правилами, інші відстоювали вільний вибір сюжету для конкурсантів. Я був на боці вільного вибору, але не заперечував і старих правил, як на любителя. Крестonosцев, Пісков та ін. висміювали старо-завітні завдання і всіляко настроювали молодь залишати Академію після закінчення аудиторних занять»*. В. Максимов також відмовився від конкурсу в Академії, а поїздку за кордон вважав шкідливою: *«Який же з мене поціновувач іноземних міст, коли не бачив своїх, а по поверненню, набравшись чужого духу, мабуть, свого не зумієш зрозуміти й оцінити»*¹⁴.

Тому ідея художньої Артїлі І. Крамського була, передусім, спробою створити новий ідейно-творчий центр прогресивного мистецтва, близького простому народу¹⁵. У 1865 році членами артїлі була влаштована виставка картин на ярмарку в Нижньому Новгороді. На ній експонувалося 150 робіт, серед яких була також картина П. Крестonosцева «Очікування». Ця виставка була першою спробою організації пересувних експозицій, які згодом зіграли визначну роль у діяльності Товариства передвижників¹⁶.

Досвід Артїлі І. Крамського мав продовження в мистецькому середовищі Петербурга. У 1864 році П. Крестonosцев, який був товаришем І. Крамського, за зразком першої організував другу художню Артїль для матеріальної підтримки академістів. До її складу увійшли молоді художники В. Максимов, О. Кисельов, О. Калмиков, В. Бобров, М. Кошелєв, О. Дамберг, А. Шурігін. Члени цієї Артїлі жили виробничою

комуною на квартирі у П. Крестonosцева і мали спільну касу для взаємодопомоги.

Багато років по тому В. Максимов у своїх автобіографічних нотатках, видрукованих у журналі «Голось минувшаго» за 1913 рік, тепло й проникливо розповість про творче життя і побут художників в артїлі та її організатора П. Крестonosцева. Вони разом читали літературу, ділилися творчими задумками, несли з хвилюванням на загальний суд картини, сперечалися з актуальних питань мистецтва, суспільного життя. Згадуючи свій перший день в артїлі, В. Максимов писав: *«Петро Крестonosцев облаштував квартиру для спільної роботи й життя, за зразком художньої артїлі, що рік тому утворилася із 13 художників, які вийшли з Академії. Я перевіз всі свої речі на квартиру Крестonosцева, і познайомився тут з Кошелєвим, Кисельовим, з іншими його спільниками я був знайомий. Мені показали мою умебльовану на кошти Крестonosцева невелику кімнату, тут уже були розставлені і речі»*¹⁷.

Важливим моментом в діяльності артїлі було обов'язкове обговорення якості виконаних робіт, оскільки в них була спільна каса. Тому молоді художники завжди з хвилюванням очікували – як колеги та вимогливий до мистецької вартості творів наставник оцінять їхню працю. Так, В. Максимов, повертаючись в Артїль після першого пленеру, писав: *«Чим ближче було повернення до Петербурга, тим страшнішою ставала для мене зустріч із товаришами: Крестonosцевим, Кошелєвим, Кисельовим, Бобровим. Що вони скажуть? Чи викличе в них моя картина жалість до трудящого селянства»*¹⁸.

Він згадує, що друзі зустріли його доброзичливо: *«Відкрили ящик, (поставили) картину на мольберт. Нарешті всі майже в один голос висловили мені похвалу, в щирості якої я сумнівався. Я бачив, як серйозно вони розглядають картину. Про недоліки ніхто не говорив, хоча всі їх бачили, і перший я сам на них вказував. Кисельов жартував наді мною благодушно, а Крестonosцев по-братньому піклувався про мене»*¹⁹.

Улітку В. Максимов працював разом із

А. Шуригіним в його рідному селі. А своє повернення до артілі описав так: «...члени артілі прискіпливо розглядали та аналізували наші літні роботи. Мені моя картина дуже не подобалася, оскільки, на мою думку, була гірша від усіх, написаних раніше. Але думка Крестonosцева взяла гору, і я, погодившись із аргументами авторитетного керівника артілі, замовив раму, щоб відправити її на постійну виставку до Григоровича».

Члени артілі працювали злагоджено: П. Крестonosцев малював портрети на замовлення, переважно жіночі; О. Кисельов тиражував невеликі пейзажі. В. Бобров написав кілька портретів та цікаву композицію «Перше кохання». О. Дамберг малював портрети, найвдалішим серед яких був «Царський портрет». М. Кошелєв захоплювався над своїм майбутнім шедевром «Офеня-коробейник». Лише О. Калмиков, не поспішаючи, працював над портретом «Маленької кокетки».

Всю осінь В. Максимов працював над картиною «Сім'я п'є чай», для якої позували сусіди – члени родини Горностаєвих. Коли роботу було закінчено, він покликав П. Крестonosцева для рецензування. Той доброзичливо проаналізував усі її технічні недоліки: звернув увагу на слабо виражене світло від вогню і погано обставлений задній план, а про сюжет не сказав ані слова. На запитання В. Максимова: «Сюжет подобається?» – відповідь: «Ну, який же сюжет, це просто етюд з натури» і розказав усе, що про неї думав. Після внесення доповнень картину передали на постійну виставку до Д. Григоровича, де вона отримала схвальні відгуки²⁰.

Інша картина, написана в цей час В. Максимовим – «Усічення голови Іоанна Предтечі», – була виконана на замовлення священика Антонія. Художник згадує, як під час роботи над картиною «зайшов академік Крестonosцев і розхвалив мою роботу, я був радий, що зміг догодити такому вимогливому художнику, скупому на похвали».

У тісному творчому спілкуванні мистці швидко набували професіоналізму. Певний час справи в комуні йшли успішно, оскільки картини добре продавалися. В. Максимов

згадував, що «в усіх – грошей купа, тож і Новий 1886 рік артільники зустріли весело. Але ця радість була тимчасовою»²¹.

З часом спільне проживання на квартирі у П. Крестonosцева кількох художників зі своїми родинами ставало все більш напруженим. У кімнаті М. Кошелєва та його молоді дружини проживали ще дві рідні тітки, і йому скоро надокучило працювати на всіх. На утриманні В. Боброва були мати, сестра, брат і бабуся. Згодом він заявив колегам, що грошей від розподілу не вистачає, тож він змушений покинути артіль²².

У цей час організатор першої Артілі І. Крамський отримав масштабне замовлення (зображення Саваофа в куполі храму Христа Спасителя в Москві) і за добру плату запропонував цю роботу М. Кошелєву, який успішно виконав її. Відтак, отримуючи нові замовлення, повертатися до артілі П. Крестonosцева він уже не хотів.

По році роботи в артілі ентузіазм молодих художників помітно зменшився. І вже ніхто з її членів не ставився так критично до творчості своїх колег, як це було на початку. Всі розуміли, що своєю працею вони, передусім, «заробляли на хліб». В. Максимов дуже жалкував, що витрачав час на принизливе ремісництво: «Роздвоєння дійшло до того, що у мене, так само, як і у двох інших членів (Кошелєва і Боброва) виникло питання про вихід з артілі»²³.

Артіль лише допомагала мистцям спільно шукати роботу і була притулком для проживання та спілкування, тож не могла забезпечити необхідний рівень життя для повноцінної творчості: «Одного разу принесли із прання білизну Шуригіну і мені, – згадує В. Максимов, – я так і ахнув: у нього не було нічого цілого, щоботи він не віддавав чистити, бо вони були без підшов... Я таємно вирішив ділитися (з ним), що Бог дасть, поки він матиме можливість прогосподуватися своїми роботами».

Проблема нестачі грошей впливала і на особисте спілкування П. Крестonosцева з дружиною, заповітною мрією якої було розбагатіти. Тож майже щодня артільники були свідками сварок, коли Єлизавета Степанівна відчитувала свого чоловіка за невміння заробляти гроші. Але художник,

який жив високими суспільними ідеалами, у своїх діях керувався насамперед принципами моралі, навіть в умовах фінансової скрути. Прикладом таких непорозумінь був епізод, описаний В. Максимовим, коли П. Крестоносцев, отримавши у спадок 10 000 крб, половину віддав дружині. Вона відразу ж розпочала давати знайомим гроші в борг із високими відсотками та під заставу коштовностей²⁴. Коли П. Крестоносцев дізнався про це, він став доводити їй всю ганебність цього заняття: *«Ти, забула, що ти моя дружина, я не дозволю тобі соромити моє ім'я, я вимагаю, щоб ти з цього дня залишила своє прокляте заняття, або я зроблю тобі вид на окрему кімнату, а сам виїду подалі від сорому»*. На що вона відповіла з погордою: *«Дивись, ось я за півроку заробила 10 200 крб, а ти на свою половину скільки?...отримане прожив в артїлі з приятелями, та інша дружина і не те ще б зробила»*²⁵.

Нерозуміння з боку дружини, постійні нарікання ображали мистця, який повністю віддавався роботі. Починав він писати чергову картину, а Єлизавета дорікала: *«Замовили тобі портрет, ти цілий місяць пишеш, уже він готовий, замовнику подобається, треба його віддати і за інші братися, а ти сидиш над ним та чогось шукаєш»*.

Розлад у сім'ї Крестоносцевих посилювався, тож академісти прагнули затримуватися в академії. А. Шуригін усамітнювався у своїй кімнаті, а В. Максимов лише чекав, щоб продати картину і мати гроші для переїзду на іншу квартиру. Нарешті настав день, коли Єлизавета прямо заявила чоловікові, що вона покине його *«якщо вже так неприємні йому її заняття, то він має віддати їй із її дітьми окрему посвідку на проживання»*. Таку посвідку вона отримала. Незабаром і П. Крестоносцев виїхав із цієї квартири до майстерні по вулиці Малій Італійській у Санкт-Петербурзі²⁶.

З жалем згадує В. Максимов кризовий час, коли друзі зібралися для закриття Артїлі, розглянули рахунки і вирішили розлучитися: *«...про Шуригіна ніхто слова не промовив. Коли я увійшов до себе в кімнату – побачив, що він плаче. ...Шуригін*

*сприйняв розвал артїлі дуже болісно. Він свого часу повірив у довготривалість існування артїлі, і тепер був залишений напризволяще, і змушений знову шукати засобів продовжувати навчання (в академії). Я добре бачив, як мало звертали увагу на його бідність всі мої товариші і обидві пані: Крестоносцева і Отілія Кошелева»*²⁷.

Таким чином, життєві негаразди і творчі проблеми, які накопичувалися в артільників, призвели до того, що 1866 року друга Артіль розпалась.

Звісно, що від повного розпаду Артїлі найбільше втратив П. Крестоносцев. Віддавши свій капітал на організацію, він так і не отримав належної компенсації протягом короткого існування Артїлі – ні матеріальної, ні моральної. Тож, очевидно, П. Крестоносцев пережив цю подію дуже тяжко і сприйняв її як власну і непоправну трагедію життя.

Щодо цього висловимо припущення, що справжнє прізвище художника до цієї події в його житті було Волгін. А Крестоносцевим він став, очевидно, із власного бажання, коли звинуватив себе в розвалі сім'ї і невмінні зберегти Артіль. Тож, перегорнувши попередню сторінку свого життя, він «поніс свій хрест» (тепер як Крестоносцев) у глибинку імперії, прагнучи реалізуватися на новій для себе ниві – як художник-педагог, керуючись тією самою жертвовною ідеєю служіння мистецтву.

Повернувшись до Петербурга, П. Крестоносцев мав безпосереднє відношення ще до однієї громадської мистецької організації – Товариства виставок художніх творів. Він брав участь у написанні його Статуту, який передбачав право товариства на організацію пересувних і постійних виставок та право на створення фонду для виділення коштів на потреби його членів²⁸.

У пояснювальній записці, підписаній П. Крестоносцевим, П. Плешановим і М. Лаверецьким, засновники об'єднання запевняли керівництво Академії мистецтв у тому, що вони мають намір бути в тісному зв'язку з нею²⁹.

Товариство виставок художніх творів, яким реально керував конференц-секретар Академії мистецтв П. Ісеев, було створено

як альтернатива товариству передвижників І. Крамського.

Водночас Академією було здійснено ряд репресивних заходів щодо передвижників. Їм заборонили розміщувати виставки в залах академії. А членам Товариства виставок було запропоновано брати участь лише в його виставках і заборонено експонуватися на виставках передвижників. Цікаво, що П. Крестonosцев, підтримуючи дружні стосунки з багатьма колишніми членами своєї артілі В. Бобровим, В. Максимовим, О. Кисельовим, у жодній із виставок передвижників участі не брав. Проіснувавши з 1874 до 1884 року, Товариство академічних виставок розпалося³⁰.

Таким чином, після невдалих експериментів з організацією художньої артілі, а згодом Товариства академічних виставок, П. Крестonosцев зосереджується на викладацькій діяльності, працюючи вчителем малювання в гімназіях і училищах Херсона, Катеринослава, Ростова-на-Дону та Єлисаветграда.

У другій половині XIX ст. розвиток капіталізму зумовив нагальну потребу в технічній освіті, що супроводжувалося відкриттям гімназій і реальних училищ в багатьох повітових містах України, у яких обов'язковими предметами були уроки малювання та креслення. Розвитку початкової мистецької освіти сприяла активна творча діяльність художників-педагогів того часу, серед яких помітною була постать П. Крестonosцева.

У Державному архіві Кіровоградської області (ДАКО) нами виявлено «Атестат указу його Імператорської Величності Імператора Олександра Олександровича», виданий П. Крестonosцеву, у якому засвідчено факти його трудової діяльності та нагороди. Атестат засвідчує, що його пред'явник – колишній викладач малювання Єлисаветградського земського реального училища, академік, статський радник П. Крестonosцев, православний, походить із міщан, був одружений на Єлисаветі Степанівні, православній, має двох дітей: дочку Зінаїду (нар. 18 червня 1863 р.) і сина Костянтина (нар. 9 вересня 1865 р.)³¹. Також зазначено посади, на яких він працював у період, коли залишив Петербург і

до прибуття в Єлисаветград.

П. Крестonosцев майже щороку змінював місце роботи, очевидно, шукаючи колег-одномудців та можливості втілення своїх ідей чи проектів. В атестаті зазначено, що 23 серпня 1866 року художника призначено вчителем малювання і креслення Херсонської гімназії, а з 1 березня 1867 року переведено до пансіону при цій гімназії. За власним бажанням його було звільнено 16 травня 1867 року, а 4 вересня 1867 – призначено викладачем малювання в Херсонську чоловічу гімназію. 2 січня 1869 року П. Крестonosцева переведено на посаду вчителя малювання в Катеринославську гімназію, а 4 вересня 1870 року – звільнено зі служби.

30 грудня 1874 року П. Крестonosцева призначено вчителем малювання в Петровське реальне училище (Ростов-на-Дону), а 15 березня 1876 року – за власним бажанням звільнено. 21 вересня 1877 року він був переведений учителем креслення і малювання в Херсонське реальне училище, проте й тут працював лише один рік. Через вісім років після того, як залишив Катеринослав, 1870 року він знову повертається до цього міста. 7 червня 1878 року його призначено викладачем малювання в жіночій гімназії³².

На художньо-педагогічній ниві в Катеринославі П. Крестonosцев не був першоходом. На Катеринославщині працювали кілька талановитих художників-педагогів, які мали академічну освіту. Серед них В. Нерятін, Ф. Рєпнін-Фомін, М. Королькевич, І. Гродницький. У Катеринославській гімназії разом із П. Крестonosцевим викладачем малювання працював його давній приятель по академії, учень мозаїчного відділення П. Окулов³³.

Виявлені в архіві телеграми, відправлені П. Крестonosцевим до Єлисаветграда, свідчать, що після Катеринослава він знову повернувся в Ростов-на-Дону, де працює викладачем малювання в Петровському реальному училищі. Очевидно, саме тут він організував Рисувальну школу, яка стала першим його педагогічним експериментом та предтечею Єлисаветградських Вечірніх рисувальних класів. Про його ро-

боту в цій рисувальній школі ми дізнаємося лише з коротких телеграм, відправлених ним з Ростова-на-Дону в Єлисаветград: «...Вишліть підйомні необхідно ліквідувати Школу»³⁴. «Вишліть хоча половину дуже треба я повинен вернути гроші учням Рисувальної школи своїх не вистачає»³⁵.

Телеграми засвідчують, що там він мав багато художніх замовлень. Імовірно, що це були замовні портрети: «Прагну відмовитися від кількох робіт від грошей буду телеграфувати»³⁶. «Поспішаю закінчити роботи як закінчу приїду назовсім Згоден мої умови виконані»³⁷.

Збереглася чернетка листа-запрошення директора Єлисаветградського земського реального училища М. Завадського до Петра Крестоносцева, де він зазначає умови праці в училищі: «Ви отримаєте одноразово і без повернення 300 рублів. Ви візьмете мінімум 12 ур. малювання. Плата за уроки – 112 р.50 коп., тобто за годину 75 руб. Для занять з малювання вам надається кімната, яка за розмірами і освітленням відповідає своєму призначенню»³⁸.

М. Завадський розкриває свої плани щодо розподілу уроків малювання по класах в училищі: «У наступному році по малюванню буде такий розподіл годин по класам в тиждень: 1-й клас – 4 уроки, 2-й клас – 6 уроків, 3-й клас – 3 уроки (тим хто вивчає 2 мови), і 7 уроків (для тих, хто не вивчає), 4-й клас – 3 уроки, 5-й і 6-й класи – по 2 уроки. В 7-му класі – 1 урок. Я не враховую уроків креслення».

Запропоновані умови праці задовольнили П. Крестоносцева, про що він сповіщає в телеграмі М. Завадському: «Запрошення Ваше приймаю з вдячністю умови терміново повідомлю поштою»³⁹. «Уроків не менше вісімнадцять годин “чистописання”»⁴⁰.

М. Завадський поділяв погляди П. Крестоносцева щодо ролі вчителя в системі тогочасної освіти, вважав, що справжнім учителем може вважатися лише той, хто сам безупинно навчається і творить.

У 1879 році П. Крестоносцев переїздить до Єлисаветграда, де працює в жіночій гімназії, а через деякий час і в чоловічій. 6 вересня 1879 року його зараховано на посаду вчителя малювання Єлисавет-

градського земського реального училища. За його ініціативи при училищі 1880 року було організовано Вечірні рисувальні класи, якими П. Крестоносцев керував до 1892 року. 1 жовтня 1884 року в Єлисаветграді було організовано Товариство шанувальників красних мистецтв, яке влаштовувало благодійні вечори з метою надання матеріальної допомоги найбільшій випускникам Вечірніх рисувальних класів, що вступили до Імператорської академії мистецтв.

У заяві до Херсонських губернських земських зборів від 23 жовтня 1884 року П. Крестоносцев пояснював, які освітньо-педагогічні завдання він ставив перед собою, організовуючи громадську рисувальну школу: «Вечірні наші класи, маючи приладдя, рівнозначне двом класам Академії мистецтв, естетично виховуючи учнів, виконують свою духовну місію, місію ж економічну виконуватимуть тоді, коли розвинуться до школи прикладних мистецтв. А школа формуватиме майстрів, які зможуть стати на чолі багатьох галузей мануфактурної та ремісничої промисловості. Відкриття такої школи згідно з потребами місцевості змінить на краще економічний стан всього краю»⁴¹.

Працюючи художником-педагогом в гімназіях та реальних училищах, П. Крестоносцев удосконалював власну методику, прагнув вносити корисні зміни в загальну систему викладання мистецьких дисциплін. Зокрема, поряд із копіюванням таблиць і малюнків-оригіналів, як це широко практикувалося в інших закладах, значну увагу надавав малюванню предметів з природи і роботі на пленері, влаштовував звітні виставки і конкурси учнівських робіт тощо. При цьому обов'язковою складовою його педагогічної методики було виконання учнями домашніх завдань.

Педагогічні пошуки художника було помічено й відповідно відзначено. Атестат, виданий П. Крестоносцеву, підтверджує, що він багато разів отримував подяки та нагороди від керівництва навчальних закладів, у яких працював. Зокрема, 19 березня 1876 року він отримав подяку від Міністра народної освіти за успіхи у викладанні малювання, у 1881 році за старанну службу удостоєний

медалі Св. Станіслава, а 2 січня 1882 року нагороджений орденом Св. Станіслава всіх 3-х ступенів. 8 травня 1882 року отримав подяку Єлисаветградських земських зборів за розповсюдження художніх знань. П. Крестonosцев отримав звання урядового секретаря, 31 травня 1882 року – чин колезького асесора. Указом сенату від 18 травня 1887 року переведений за вислугу у надвірні радники. Указом сенату від 27 вересня 1888 року за № 122 переведений за вислугу років у колезькі радники. Указом урядового сенату від 10 січня 1890 року переведений за вислугу в статські радники. Попечителем Одеського навчального округу 11 серпня 1892 року звільнений у відставку за власним бажанням з 15 серпня 1892 року 9 травня 1893 року йому призначено пенсію за 17-річну педагогічну службу в розмірі 400 крб⁴².

Що ж до мистецької спадщини П. Крестonosцева, то для широкого загалу і науковців, як уже було зазначено, вона невідома. В. Рубан пише, що *«чи викладацька діяльність забирала багато часу, чи твори розпорошені по приватних збірках загубилися у плінні часу»*⁴³.

У 1873 р. за досягнення в портретному живопису та портрети графині Канкрін і пані Вільсон він отримав звання академіка портретного живопису.

За час перебування в Єлисаветграді П. Крестonosцев виконав багато портретів своїх сучасників, чиновників, колег по роботі, учнів, а також ікон. Міський голова О. Пашутін у «Історичному нарисі м. Єлисаветграда», виданому в 1897 році, повідомляє, що міська влада, готуючись до приїзду імператора Олександра III з родиною на військові маневри 1888 року, які мали відбутися під Новою Прагою, доручила П. Крестonosцеву прикрасити місто декораціями та «емблематичним живописом».

На замовлення Єлисаветградської гімназії художник написав ікону Св. князя Олександра Невського в пам'ять про відвідини імператора. Зі звіту училища за 1879/1880 навчальний рік дізнаємося, що він написав портрет попечителя Одеського навчального округу Х. Сольського для Одеського комерційного училища⁴⁴.

У звіті про стан рисувальних класів за 1889/1890 рік П. Крестonosцев зазначає: *«Мною у вільний від занять час були виконані такі твори: 1) портрет з фотографії її імператорської Величності Імператриці Марії Федорівни в дар гімназії в пам'ять відвідин її Величності 2) портрет з натури п. Когон у вигляді Юдифі; 3) портрет з натури 7-річного сина М. Маркова; 4) портрет І. Кошиця; 5) портрет Е. Поливанової»*⁴⁵.

1890 року П. Крестonosцев написав портрети М. Маркова, Г. Когон, П. Юркі та Е. Флігеля. З описів портретів можна зробити висновок, що переважна більшість з них – це світські портрети чиновників різних рангів, а також парадні зображення членів царської сім'ї, створені за світлинами. Відомо також, що він безкоштовно виконав портрет імператриці Марії Федорівни, за який 24 жовтня 1890 року отримав подяку від попечителя Одеського навчального округу Х. Сольського.

У Єлисаветграді мали попит також ікони, створені П. Крестonosцевим. Педагогічна рада Єлисаветградської гімназії за написання ікони князя Олександра Невського висловила подяку художнику і подарувала фото членів педагогічної ради гімназії з дарчими підписами всіх осіб, зображених на ній.

Довідкова книга «Весь Єлисаветград» засвідчує, що П. Крестonosцев був старостою церкви св. Василя Парійського при духовному училищі. Він написав і портрет протоієрея Георгія Попруженка – діда релігійного філософа Георгія Флоровського. Завдяки спогадам Клавдії Флоровської відомо, що її батько Василь Флоровський товаришував з П. Крестonosцевим і часто запрошував його до себе в гості. К. Флоровська згадує, що: *«У нас був його (мого діда Г. Попруженка) чудовий великий портрет роботи нещасного, талановитого художника Крестonosцева. Здається, після нашого від'їзду з Одеси цей портрет потрапив у музей Товариства історії і старовини...»*. Далі запис у щоденнику уточнював, що *«портрет опинився у брата Васи, висів на стіні, але при переїзді на нову квартиру його вдова Люся скрутила в трубку і прислала мені до Москви, він абсолютно поламався і, здається, загинув. Ні, його реставрували»*⁴⁶.

К. Флоровська згадує, що її батько коштом купця В. Кущини 1884 року збудував при духовному училищі дерев'яну церкву св. Василя Парійського, яку розписав П. Крестonosцев: «іконостас та ікони були написані Крестonosцевим, про якого я вже згадувала... На задній стіні церкви, над стійкою для продажу свічок, лицем до вітваря висів ним же написаний по пам'яті портрет Олександра III, дуже хорошиий (він бачив його під час приїзду в Єлисаветград). Розповідали, що виникло питання, чи можна розмістити його в церкві (адже цар не ікона). – і архієрей дозволив повісити. Портрет був чудовий». Але церква проіснувала недовго, оскільки пожежа, що виникла в ній, знищила майже все: «...в церкві спалахнула пожежа, яку скоро загасили, але від неї жорстко постраждали ікони, написані з такою любов'ю Крестonosцевим. Він дуже переймався цим нещастям і намагався відновити розпис, але ушкодження були неправними. Він був у відчаї і намагався реставрувати те, що було можливо...»⁴⁷.

Наприкінці спогадів К. Флоровська відзначає, що «він іще приходив до нас, розмовляв з батьком, якого глибоко поважав. Просиджував до пізньої ночі, все говорив, говорив... Потім якось перестав приходити, щез із дому і пропав безвісти»⁴⁸.

Єдиний твір, що зберігся, і, на думку місцевого дослідника В. Боська, може належати пензлю П. Крестonosцева, експонується в Кіровоградському обласному художньому музеї. Це парний портрет подружжя заможних єлисаветградських купців і благодійників – Євдокії та Дем'яна Купченків. Авторський підпис відсутній (іл. 2), проте на час написання портрета в місті не було іншого художника-портретиста такого рівня з академічною виучкою. На картині обличчя, фактура тканини вбрання та тло передані художником досконало, проте кисті рук та пальці на портреті Д. Купченка мають анатомічні похибки.

Віднайдений «Послужний список Купченка» дозволяє датувати портрети з абсолютною точністю: «Єлисаветградський 2-ї гільдії купець Дем'ян Іванович Купченко, православний, 1835 року народження. Із

корінних купців. Закінчив 3-х класне повітове училище. За побудову власним коштом Знамянської церковно-приходської школи в Єлисаветграді Височайше нагороджений 23 травня 1892 року золотою медаллю “За усердие” для носіння на шиї на Станіславській стрічці». На портреті художник зобразив 58-річного Д. Купченка саме з цією нагородою, тож і виконаний портрет у 1892–1893 роках. Можливо, що портрети Дем'яна та Євдокії Купченків є останніми творами П. Крестonosцева, створеними в Єлисаветграді, і поки що єдиними вцілілими з його втраченої живописної спадщини.

У Єлисаветграді художник прожив майже 13 років, після чого за станом здоров'я пішов у відставку. Архівні документи засвідчують, що в нього загострилися кілька хвороб. У свідоцтві виданому йому 12 травня 1887 року зазначено, що він «страждає дуже важкою екземою ніг (*Exzema bullosa*), яка заважає йому ходити. Для лікування Петро Олександрович потребує довготривалої відпустки, протягом всього літа. Лікарі дійшли висновку, що його хвороби є важкими і невиліковними»⁴⁹. При цьому він мав хворе серце і страждав від серйозної недуги печінки.

У 1892 році П. Крестonosцев написав своє перше прохання щодо звільнення його з училища за станом здоров'я: «З причини дуже розладнаного здоров'я, пропрацювавши на посаді викладача більше двадцяти років, прошу звільнити мене з 15 серпня 1892 року з пансіоном за скороченим терміном»⁵⁰, але ще деякий час продовжував працювати.

Подальша доля художника довгий час була невідомою. Але нещодавно в архіві виявлено лист Міністерства народної освіти Одеського навчального округу в Саратовське міське поліцейське управління, у якому перелічені відправлені документи П. Крестonosцева, «який проживає в Саратові на Панкратіївській вулиці в будинку п. Воротинської № 8»⁵¹.

В архіві віднайдено лист художника із Саратова, датований 9 вересням 1893 року. Це останній лист-прохання П. Крестonosцева в Єлисаветград, у якому він дякує

Правлінню реального училища за грошову винагороду в розмірі 500 крб, яку отримав за свою працю у Вечірніх рисувальних класах і знову просить матеріальної підтримки: «...не надаю знову аргументів, на які я спираюсь пишучи це прохання, тому що вони залишаються тими-ж... Правлінню добре відома ефективність чи неефективність моєї минулої праці, а також і кількість учнів, які отримали вищу художню освіту після вечірніх рисувальних класів»⁵².

За успішну організацію діяльності Вечірніх рисувальних класів та тривалу педагогічну службу Комітет міністрів призначив йому підвищену пенсію, про що листом від 11 червня 1893 року було сповіщено керівництво училища: «...згідно прохання Статському раднику П. Крестonosцеву (призначити) підвищену пенсію по 400 крб в рік, тобто в розмірі окладу посади вчителя малювання»⁵³. У зверненні до членів педагогічної ради училища 7 грудня 1906 р. П. Крестonosцев писав: «У стінах вашого училища я служив не земству і дворянству. Я служив вірою і правдою молодим людям, і користь моя вам відома...».

Останні місяці життя художник провів у м. Рославль Смоленської губернії в сім'ї Н. Жаковського. Враховуючи заслуги П. Крестonosцева перед училищем, у якому він працював 13 років з 1 серпня 1879 року по 15 серпня 1892 року, його поховали коштом Єлисаветградського реального училища 20 травня 1907 року.

Отже, незважаючи на те, що сам П. Крестonosцев як художник, за словами В. Максимова «так і не зміг вибитись на широку дорогу мистецтва», його громадська діяльність була досить помітною і вагомою в мистецькому житті XIX ст. Як організатор Другої художньої Артлі він матеріально і морально підтримував молодих художників, які згодом стали провідниками нових демократичних реалістичних тенденцій у мистецтві. Працюючи педагогом, він був новатором, адже прагнув вносити корисні зміни в загальну систему викладання мистецьких дисциплін та утверджував художні цінності в середовищі ремісничої молоді. Засновані ним Вечірні рисувальні класи стали для бага-

тьох основою їх зацікавлень мистецтвом та поштовхом до подальшої творчості. І хоча на заняттях домінувала академічна традиція, нові художні віяння простежуються у творах його кращих учнів, які, отримавши освіту, яскраво проявили себе на ниві мистецтва. Саме в його рисувальній школі початкову художню освіту отримали близько чотирьох тисяч чоловік, і серед них такі відомі живописці як О. Осмьоркін, П. Покаржевський, О. Фойницький, графіки А. Нюренберг, І. Рибак, Г. Бострем, іконописець П. Запорожченко, архітектори О. Вейзен, Є. Гружевський, О. Ставровський, Я. Паученко та ін.

¹ Леонов А. В. М. Максимов. Жизнь и творчество. 1844–1911 / А. И. Леонов; ред. М. В. Алпатов. – М.: Искусство, 1951. – 345 с.

² Замошкин А. И. В. М. Максимов / А. И. Замошкин; ред. Г. В. Жидков. – М.: ГТГ, 1950. – 34 с.

³ Лазуко А. К. Василий Максимов. 1844–1911 / А. К. Лазуко. – Л.: Художник РСФСР, 1982. – 34 с.

⁴ Рогинская Ф. С. Товарищество передвижных художественных выставок: исторические очерки / Ф. С. Рогинская; ред. Н. А. Езерская – М.: Искусство, 1989. – 430 с.

⁵ Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття / В. В. Рубан; ред. Д. Степовик. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.

⁶ Дніпропетровський художній музей російського і українського мистецтва / ред. В. А. Малишко. – К., 1967. – С. 46.

⁷ Максимов В. М. Автобиографические записки / В. М. Максимов // Голось минуваго. – 1913. – № 4. – С. 169–198.

⁸ Переписка И. Н. Крамского с художниками / ред. С. Н. Гольдштейн. – М.: Искусство, 1954. – 588 с.

⁹ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України. – Ф. 2045. – Оп. 1. – Спр. 21. *Потебня А. А.* П. Ивачов – о пребывании выставки в Елисаветграде, Киеве, Одессе, о продаже картин. – Арк. 7.

¹⁰ Дніпропетровський художній музей російського і українського мистецтва / ред. В. А. Малишко. – К., 1967. – С. 46.

¹¹ Кондаков С. Н. Юбилейный справочник императорской академии художеств. – Т. 1. – С.Пб., 1914. – С. 102.

¹² Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 25. Рассчетная книга ссудосберегательной кассы служащих училища. – Арк. 5.

¹³ Рогинская Ф. С. Товарищество передвижных художественных выставок: исторические очерки. – С. 9.

¹⁴ Максимов В. М. Автобиографические записки / В. М. Максимов // Голось минуваго. – 1913. – № 4. – С. 189.

¹⁵ Рогинская Ф. С. Товарищество передвижных художественных выставок: исторические очерки. – С. 37.

¹⁶ Там само. – С. 171.

- ¹⁷ Максимов В. М. Автобиографические записки / В. М. Максимов // Голось минуваго. – 1913. – № 4. – С. 161.
- ¹⁸ Там само. – С. 171.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 167.
- ²¹ Там само. – С. 175.
- ²² Там само. – С. 174.
- ²³ Там само. – С. 176.
- ²⁴ Там само. – С. 185.
- ²⁵ Там само. – С. 186.
- ²⁶ Там само. – С. 188.
- ²⁷ Там само. – С. 176.
- ²⁸ Золотой век художественных объединений в России и СССР / составители Д. Я. Северюхин, О. Л. Лейкинд. – С.Пб.: Изд. Чернышева, 1992. – С. 157–159.
- ²⁹ Товарищество передвижных художественных выставок. Письма и документы. – М.: Искусство., 1987. – Т. 2. – 668 с. – С. 552.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 57. Краткие списки (характеристики) преподавателей училища. – Арк. 229.
- ³² Там само.
- ³³ Художники Днепропетровщины: библиографический справочник / Под редакцией Г. Д. Калениченко: Редакционный отдел обласного управления. – 1991. – С. 3.
- ³⁴ ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 15. Расчетная книга ссудо-сберегательной кассы служащих училища. – Арк. 132.
- ³⁵ Там само. – Арк. 133.
- ³⁶ Там само. – Арк. 134.
- ³⁷ Там само. – Арк. 135.
- ³⁸ Там само. – Арк. 136.
- ³⁹ Там само. – Арк. 137.
- ⁴⁰ Отчет Херсонского губернского земства за 1883 г. // Сборник Херсонского земства. – Херсон: Тип. Н. Ващенко, 1884. – № 4. – С. 285–289.
- ⁴¹ ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 239. Расчетная книга ссудо-сберегательной кассы служащих училища. – Арк. 32 зв.
- ⁴² Отчет о состоянии Елисаветградского земского мужского училища 1 разряда за 1879–80 гг. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1880. – С. 66.
- ⁴³ Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – С. 94.
- ⁴⁴ ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 56. Книга отчета учеников выбывших из училища. – Арк. 3.
- ⁴⁵ Флоровська К. В. Згадуючи Єлисаветград / Попріг. – Кіровоград, 1993. – С. 33.
- ⁴⁶ Там само. – С. 33–46.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 65. Отчет о состоянии училища, экзаменационные ведомости учащихся. – Арк. 147.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 240.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 21.
- ⁵² Там само. – Арк. 35.
- ⁵³ Там само. – Арк. 125.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

У 2010 році минає 130 років від часу заснування Вечірніх рисувальних класів при Єлисаветградському земському реальному училищі, фундатором яких був академік портретного живопису Петро Олександрович Крестоносцев.

У статті висвітлюються основні етапи творчого життя несправедливо забутого художника-педагога. Автор дає оцінку його ролі у мистецькому житті Єлисаветграда, культурі України і Росії. П.Крестоносцев у 1864–1865 роках організував у Петербурзі дружину художню Артіль, створену за зразком Артіль І. Крамського. У 1874–1884 роках був одним із організаторів та автором Статуту альтернативного передвижникам академічного Товариства виставок художніх творів. У 1880 році в Єлисаветграді при земському реальному училищі організував Вечірні рисувальні класи, які стали громадсько-культурним центром міста.

Головну увагу звернуто на соціально-психологічні аспекти особистості мистця. Введено до наукового обігу невідомі раніше документальні матеріали.

Ключові слова: художня Артіль у Петербурзі, художник-педагог П. Крестоносцев, Вечірні рисувальні класи.

In 2010 is the 130 years anniversary of evening painting courses foundation which were run the base of Elizabethgrad real college and directed by Petro Krestonostsev, an academician portrait painting.

*I. Велієв. Копія портрета П. Крестоносцева.
Художня галерея, м. Углич (РФ)*

*П. Крестоносцев (?). Парний портрет Єлисаветградських купців
Дем'яна та Євдокії Купченків. Кіровоградський обласний художній музей*

Елисаветградське земське реальне училище.
Фотолистівка кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Заняття у Вечірніх рисувальних класах
при Елисаветградському земському реальному училищі.
Фото кінця ХІХ – початку ХХ ст.

The article deals with creative life of unjustly forgotten painting teacher. The author rates his role in Elizabethgrad at life and artistic culture of Ukraine and Russia. In 1864–1865 P. Krestonostsev organized the second painting group in St. Petersburg, which was organized on Kramskoy sample. In 1874–1884 he was among organizers of academic Association of paintings exhibitions which was alternative to the Movers, and wrote a statute to it. In 1880 he arranged evening painting courses in Elizabethgrad, on the base of regional real college. They became on public and cultural center of city life.

The most attention paid to social and psychological aspects of artist individual. Unknown documents in past were Introduced to science circulation.

Keywords: artistic artel in St. Petersburg, artist-teacher P. Krestonostsev, evening drawing classes.

В 2010 году исполняется 130 лет со времени создания Вечерних рисовальных классов при Елисаветградском земском реальном училище, основателем которых был академик портретной живописи Петр Александрович Крестоносцев.

В статье освещаются основные этапы творческой жизни несправедливо забытого художника-педагога. Автор дает оценку его роли в художественной жизни Елисаветграда, культуре Украины и России. П. Крестоносцев в 1864–1865 годах организовал в Петербурге вторую художественную Артель, созданную по образцу Артели И. Крамского. В 1874–1884 годах был одним из организаторов и автором Устава альтернативного передвижникам академического Общества выставок художественных произведений. В 1880 году в Елисаветграде при земском реальном училище организовал Вечерние рисовальные классы, которые стали общественно-культурным центром города.

Главное внимание обращено на социально-психологические аспекты личности художника. Введены в научный оборот неизвестные ранее документальные материалы.

Ключевые слова: художественная Артель в Петербурге, художник-педагог П. А. Крестоносцев, Вечерние рисовальные классы.